

Pásztor János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*¹

Az alcím sokkal kevesebbet ígér, mint amit az olvasó valójában kap Pásztor János könyvének olvasása közben. Ugyanakkor, aki ismeri a szerzőt, ezen egy cseppet sem lepődik meg. Pásztor János fogalomrendszerében —nagyon helyesen, mégis a református „köztudat” számára sokkoló módon— a református teológia és azon belül a liturgia sem a XVI. századdal kezdődik. Ahogyan Méliusz Juhász Péter is a legendák szerint így kezdte egyházi beszédeit: „Mi katolikusok ...”, és Szegedi Gergellyel együtt a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásnak (1561) a *Confessio Catholica* nevet adta, Pásztor János is vallja, hogy a reformátorok és magyar követőik nem öntörvényű „újrakezdők” voltak, hanem az egy, egyetemes Egyház megújítói, akik az apostolok, az egyházatyák és az előreformációs mozgalmak örökségét tovább hordozva igyekeztek visszatérni a bibliai alapokhoz, mind teológiájukban, mind istentiszteleti rendjükben. Ennek megfelelően nem következetlenség, hanem messzemenően tudatos szerkesztés eredménye az, hogy a könyv 245 oldalából mindössze az utolsó 35 foglalkozik közelebbről a magyar református istentisztelet történetével és jellemzőivel. A folyamatosság pozitív hangsúlyozása mellett van azonban egy negatív érv, amellyel maga a szerző indokolja az alcím behatároló jellegét: „Az alcímben a magyar reformátusságra való hivatkozás ... azért szükséges, mert a világ református egyházainak közösségében a magyar reformátusság jobban őrzi az európai kultúrában különféle hatások nyomán kialakult és a Szentírásból megismerhető képpel össze nem egyeztethető istentiszteleti gyakorlatot, mely teljes mértékben az istentiszteletet vezető lelkész személyére épül. A Bibliában ... a gyülekezet és nem az azt vezető személy ünnepe!” (8.).

Pásztor János *Liturgikája* először 1985-ben jelent meg Debrecenben, abban az évben, amelyet református liturgiai szempontból az *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára* (Budapest, 1985) megjelenése fémjelzett. A szerző is részese volt a „85-ös Ágenda” elkészítésének, amelyet tartalmát tekintve természetesen a szigorúan „szakmai” szempontok mellett sok más erő is munkált és befolyásolt. Ez utóbbi tény miatt a szerző ebben a könyvben is elfogulatlanul vizsgálja az Ágenda érdemeit, hiányosságait és hatását. Az 1985 óta eltelt mintegy húsz évben Pásztor János folyamatosan kritikai szemmel figyelte az Ágenda recepcióját, a körülötte kialakult polémiát és egyáltalán, a református egyház liturgiai életét befolyásoló minden körülményt és törekvést. Tette ezt nem utolsó sorban e lap hasábjain is... A *Liturgika* második

¹ Komárom 2002.

kiadása tehát egyszerűen összefoglalása is az első kiadás óta eltelt időszak eredményeinek: ezt igen jól tükrözik a lábjegyzetekben és a Bibliográfiában [sic!]² felsorolt könyvek és tanulmányok kiadási évszámai.

A *Liturgika* szerkezetileg három nagy egységből áll. Az elsőben az istentisztelet bibliai alapjairól olvashatunk, a másodikban az istentisztelet teológiai vonatkozásairól van szó, a harmadik pedig egy rövid liturgiátörténeti áttekintés. A szerző ugyan a Bevezetésben ígéretet tesz egy negyedik egységre is (példatár), amely azonban végül kimaradt a nyilván alaposan átszerkesztett második kiadásból.

Pásztor János tanítványai megszokhatták, hogy ő minden előadásán, legyen szó akár missziológiáról, bibliai teológiáról, felekezettudományról vagy éppen liturgikáról, a bibliai háttér felvázolását mindannyiszor az ApCsel 2,42–47 értelmezésével kezdi, hiszen Lukács itt írja le az első gyülekezet (az Egyház „ideája” vagy „typosa”) életének öt fő területét: „Ezek pedig kitartóan részt vettek az apostoli tanításban, a közösségben, a kenyér megtörésében és az imádkozásban. (...) Mindazok pedig, akik hittek, együtt voltak, és mindenük közös volt. Vagyonukat és javaikat eladták, szétosztották mindenkinek: *ahogyan éppen szükség volt rá*” (kiemelés tőlem). Pásztor János értelmezése szerint ebben a locusban jelenik meg először együtt a *kérygma*, az *eucharistia*, a *proseuché*, a *diakonia* és az ezeket egybefogó *koinónia* fogalma. Ezeknek mind egyszerre kell jelen lenniük a bibliai megalapozottságú liturgiában: „Ezt hirdetjük, és ebből élünk a szó és a tett egységében. Ehhez hozzátartozik nemcsak a prédikáció, az úrvacsora és az ima, hanem a diakonia is, amely ugyancsak az istentisztelet liturgiájában kezdődik: Isten Krisztusban szolgál, magát adja nekünk, és mi megosztjuk, amit kaptunk. Ennek kell kiáradni a templomból ...” (14.)

Az istentisztelet bibliai alapjainak vizsgálatát természetesen az ótestamenti istentisztelettel kezdi a szerző. Hangsúlyozza, hogy „az áldozatokban is a szó és a tett, a beszéd és a szent cselekmény együtt jelentkeznek ... A szó és a tett ezen dinamikus és dialektikus egysége itt is és az egész Ószövetségen keresztül alapvető jelentőségű” (21.). Pásztor János megközelítésében ennek a felismerésnek döntő jelentősége van: ő nem csupán ezt véli felfedezni az ószövetségi vallás minden területén (szövetségkötés a Sinai hegyen, templomi istentisztelet és azon belül a papok illetve lévíták szolgálata, a zsidóság ünnepei, a prófétai igehirdetés vagy a zsinagógai istentisztelet), de később is ennek a dialektikus egységnek a megléte vagy hiánya szerint értékeli minden későbbi liturgiai jelenséget. Érdekes (bár talán a szakemberek számára kevésbé újszerű) felismerése, hogy a különösen a Zsoltárok könyvében szövegszerező erővé tett parallelismus membrorum a liturgikus összefüggés bizonyítéka: a háttérben Izrael rezponzorikus vagy antifónikus éneklési hagyománya áll (30.). A prófétai igehirdetés és a zsinagógai istentisztelet hatástörténetének erővonalait teljesen jogosan húzza meg először az ősegyházi istentiszteleti gyakor-

² Természetesen csak tévedésből nélkülözi a „válogatott” jelzőt, hiszen korántsem teljes.

latig, majd a tanításra/prédikációra nagy hangsúlyt helyező reformációig. Amikor áttér az újszövetségi alapok vizsgálatára, Gerhard von Rad „strukturális analógiáját” hívja segítségül annak megértéséhez, hogy az ó- és újszövetségi istentiszteleti gyakorlat milyen kapcsolatban állt egymással (38.). A szerző először Jézus, majd a jeruzsálemi gyülekezet istentiszteletét veszi vizsgálat alá. Bár az előbbiről inkább csak teológiai megjegyzései vannak, az utóbbival kapcsolatban igen helyesen állapítja meg, hogy már pünkösöd előtt „több lábon” (templomi istentisztelet, zsinagógai jelenlét és otthoni-házi összejövetel tartása, amelyeken az eucharisztiaának döntő jelentősége volt) állt az ősgyülekezet, s talán ezért sem okozott különösebb megrázkódtatást számukra a zsinagógából való kizáratás. Az úrvacsorához hasonlóan természetesen a másik sákramentumot, a keresztséget is a szó és a tett egysége jellemezte: Pásztor János ezen a ponton élénk kritikával illeti azt a teológiai eltévelyedést, amely protestáns gyülekezeteinkben erős gyökeret vert, s amely nem lát mást a keresztségben, mint „megmosatást”. A fej leöntésének gyakorlata, valamint a legfontosabb bibliai loci is azt támasztják alá, hogy a keresztelezésben a Krisztussal való meghalás és feltámadás tükröződik (Róm 6,3-5; Kol 2,12 és 3,1; Ef 5,14;³ Tit 3,5). Pásztor János —biblikus alapokon— minden sorában meggyőződéssel harcol a sákramentumok „rehabilitálásáért” a protestáns istentiszteleten. Református szerzőről lévén szó, egyszerre jellemző és bátor az a kijelentése, hogy „... a teljes, az úrvacsora ünneplését is magában foglaló istentisztelet akkor is lehetőséget adott az evangélium meghallására, amikor a prédikációk idegen hatások alá kerülve nem Krisztust hirdették. Az úrvacsora még egy megcsonkított liturgiával is Krisztus halálát és feltámadását hirdeti...” (51.) Egy rövid összefoglalás erejéig a szerző áttekinti a subapostolicum liturgiai fejleményeit. Itt ad hangot annak a meggyőződésének, hogy az Apostoli Hitvallást tévesen nevezzük a református liturgiában az egyetemes egyház krédójának, mert szemben a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallással, az csak a nyugati egyház hitvallása.

A könyv második nagy szerkezeti egységében Pásztor János elsősorban a református teológia alapkérdéseinek tükrében vizsgálja a liturgia célját, majd dinamikáját és rendjét. Kálvin nyomán vallja, hogy az istentisztelet célja Isten, mégpedig hangsúlyozottan a Szentháromság dicsőítése. A liturgia felépítésének kizárólagos alapja a Szentírás, amely még nem ismerte a platóni dualizmust, szemben minden olyan későbbi irányzattal (pl. Markióné), amely igen sikeresen alkalmazta a keresztyén teológiában és istentiszteleti gyakorlatban a test és a lélek, a „testi dolgok” és a „lelkiek” megkülönböztetését: „Az egyház istentiszteletében jelentős szerepe van az egész teremtett világnak, így az anyagnak is. Ebből következik, hogy az istentiszteletnek nemcsak tartalma van, hanem formája is... Fontos hangsúlyozni, mert egyházunkban gyakran halljuk: »Liturgia? Ez csak formális dolog. Nem lényeges. Nincs jelentősége.« Az

³ A szerző szerint a vers egy kereszteleési himnusztrödék.

eredmény az, hogy formátlan az istentiszteletünk, és ez eltorzíja a tartalmat is” (69–70.). Pásztor János ezek után sorra veszi az istentisztelet „testi” alkotóelemeit is, mint a beszédet, a liturgiai tárgyakat és szimbólumokat, az öltözetet (különösen érdekes, amit a református lelkészi palást jelentéséről és esztétikai problémáiról mond), az istentiszteleti helyet (rövid templomtörténet az Ótestamentumtól a modern templomokig) a liturgiai cselekményeket (sákramentumok, imádkozás, felállás és leülés viszonya, áldás, bevonulás, mozdulatok a Bibliával), az idő (ünnepek, ünnepkörök) és a hang kérdését, ez utóbbihoz kapcsolódva tárgyalja az ének és az instrumentális zene szerepét az istentiszteleten. A szerző az istentisztelet teológiai vonásainak számbavételét a következő összeggzéssel zárja: „Az istentisztelet trinitáriusan krisztocentrikus ..., mozgása alapvetően kettős: Isten kegyelmes közeledése és az ember válasza. Ezek ... adják meg az istentisztelet dialógus-jellegét” (119.). Az istentisztelet dinamikája és rendje kapcsán a szerző stílust vált: kevesebb elméleti fejtegetéssel és arányosan sokkal több példával áll elő. Az egyes liturgiai egységekről szólva előszeretettel idéz Luthertől, Aranyszájú Szent Jánostól vagy éppen az 1985-ös Ágenda megoldásaiból. Megkülönbözteti az előkészület (imádság, meditáció, igehirdetésre való felkészülés) egységét, a szó liturgiáját (kis bemenet:⁴ üdvözlét-köszöntés, introitus-invocatio, lekción-bűnvallás-feloldozás-magasztalás, prédikáció, a prédikációra adott válasz) és az úrvacsora (szentség) liturgiáját (nagy bemenet: a szó liturgiájából átvezető ének, epiklésis, szereztetési igék, nagy hálaadó imádság, bűnvallás, hitvallás, úrvacsorai kérdések-feleletek, absolutio, communio, exhortatio, emlékeztetés a hétköznapok istentiszteletére, imádság, ének-adakozás, áldás). Mielőtt a keresztelés liturgiájáról írna, a szerző Karl Barthot idézi, aki szerint a teljes istentisztelet kereszteléssel kezdődik, prédikációval folytatódik, és az úrvacsorai közösséggel fejeződik be: ez persze feltételezné a sákramentumok minden vasárnapi ünneplését, ami —jóllehet Kálvin is ezt tartotta volna kívánatosnak— sajnos a magyar református istentiszteleti gyakorlattól meglehetősen távol van.

A könyv harmadik, utolsó egysége rövid liturgiátörténet. A szerző felváltan nem akart részletes kronológiai összefoglalást adni. Először tisztázni igyekszik azokat a félreértéseket, amelyek a hagyományos, és még a XVI. századig visszanyúló Szentírás-tradíció szembeállításához kapcsolódnak: „A Biblia kutatása —amit az akkor rendelkezésükre álló eszközökkel már Luther és Kálvin elkezdtek— mutatta meg, hogy a tradíció-probléma bonyolultabb, mint ahogy az a XVI. században mutatkozott. Az Írás és a hagyomány között ugyanis nem lehet éles határvonalat húzni. A tradíció az Ige megértéséről, elfogadásáról, magyarázatáról és továbbadásáról szóló örökség” (146.). Ezt mindenekelett azért látja jónak tisztázni, hogy árnyaltabban szemléljük a reformáció máig érvényes követelményét: csak a Szentírásból vett liturgia elfogadható. Ennek gyakorlati megvalósulása az egyes reformátorok esetében meglehetősen

⁴ Pásztor János a 70-es években aktív résztvevője volt a református-orthodox párbeszédnek, s ez jól látható nyomot hagyott az orthodox hagyomány iránti tiszteletén és megértésén.

különböző volt: Luther „mindent meghagyott az istentiszteletben, amit az Írás nem tiltott, Kálvin pedig *tabula rasa*-val kezdte, azaz minden létező gyakorlatot lesepert, és teljesen előlről kezdte felépíteni az istentiszteletet” (176.). Ugyanakkor Kálvin esetében sem szabad megfeledkeznünk arról a tényről, hogy el- képesztő energiákat fektetett az óegyházi tradíció és az egyházatyák műveinek tanulmányozásába, így reformjai soha nem voltak öncélúak vagy gyökértelen újítások. Kálvin liturgiai felfogását hűségesebben tükrözik strasbourg-i intéz- kedései, mint a genfiek, hiszen ott számtalan kompromisszumot kellett kötnie az erős magisztrátusi hatalom miatt. Pásztor János a jelentősebb reformátorok is- mertetése mellett megadja az általuk bevezetett liturgiai rendet is. Külön szere- tettel szól az anglikán (Church of England) liturgia sajátosságairól, amelyek Pásztor Jánoshoz nem csak kálvinista megalapozottságuk, de személyes okok miatt is (fiatalkori ösztöndíjas évek a brit szigeteken) közel állnak.

Mindezek áttekintése után nyugodtan elmondhatjuk, hogy a könyv mint- egy négyötöd része azt a célt szolgálja, hogy elhelyezze a magyar református liturgiai örökséget tágabb történeti és felekezeti környezetében. A magyar re- formátorok nagyon sokat megőriztek abból a liturgiai eszköztárból, amelyet a középkorból örökölték, s amelyet megvizsgálva tisztán evangéliuminak is- mertek el. Ennek bizonyítéka például az *Óreg Graduál*, amelyet a puritanizmus szorított ki a magyar református istentiszteleti életből. A szerző igen károsnak ítéli az istentiszteleti élet XVIII. századi „megszegényedését”, amelynek fő jel- lemzői voltak a lelkeszi „teljesítmény” előtérbe kerülése és a sákramentumokról való gyakorlati lemondás. Ezeket a folyamatokat csak elmélyíteni tudta a raci- onalizmus, amikor száműzték a krisztológiát és a trinitárius gondolkodást az igehirdetésekből, hogy „gyakorlati” kérdésekkel helyettesítsék azokat.

Pásztor János az 1945 utáni idősakkal kapcsolatban meglehetősen szűk- szavú. A liberális teológiára válaszul létrehozott barthi teológia és az ún. litur- giai mozgalom erőfeszítéseit pozitívan értékeli. A modern protestáns liturgiát át- meg átszövő karizmatikus hatásokkal kapcsolatban azonban fontosnak tartja a Szentírás kritikai-ellenőrző szerepét, bár megjegyzi, hogy a mozgalom „... bibliai alapú pozitív hatásainak ... szükséges engedni” (220.). Röviden összegzi az 1985-ös Ágenda és az 1998-as Tanácskozó Zsinat által kiadott Istentiszteleti Rendtartás tanulságait.

Pásztor János könyvéről az elfogult, egykori tanítvány-recenzens legszíve- sebben azt mondaná, hogy hasonló erényekkel rendelkezik, mint a szerzője: szilárd református alapelvei ellenére (vagy éppen azok miatt?) nem fél igen kemény szavakkal illetni éppen a református „tradíciót”, ahol és amennyire az elhagyni látszik a Szentírást és azt a közös, helyes keresztyén szentírás- értést, amely az egyetemes Egyház liturgiai örökségében tükröződik világ- szerte. Konfrontatív és szókimondó könyv egy konfrontatív, de mélyen hívő és elkötelezett embertől.

Pecsuk Ottó